LEHEN IL-MALTI

MAHRUĠ mill-"GHAQDA TAL-MALTI" (UNIVERSITA')

OTTUBRU-DIĊEMBRU 1946 IS-SITTAX-IL SENA Għadd 188-190.

IL-QARI TAJJEB

(*Editorjal tal-* Prof. Ġ. **AQUILINA, B.A., LL.D., Ph.D. [LOND.]**)

> *Vengo a conchiudere che se la lingua non si coltivi non si può mai giungere a coltivar bene la Morale e la Religione sia per libri, sia per istruzione.*
>
> (M. A. Vassalli: *Lexicon*, 1796.)

*KONT għadni student fl-aħjar tiegħi nitgħaxxaq bil-lezzjonijiet tal-Professur tat-Taljan, Dr. V. Laurenza, meta f'waħda minn dawn il-lezzjonijiet laqtitni ħafna silta meħuda mill-*Convivio *ta' Dante li dan il-Professur kien qed ifissrilna b'dak il-għaqal u l-għerf li ma kenux neqsin fih. Daqs kemm għoġbitni din is-silta jiena minnufih għamilt il-ħsieb li naqlibha fi lsienna, u hekk għamilt għax ġibtha fil-*Leħen il-Malti *ta' Nov.-Diċembru, 1934.*

*F'din is-silta Dante, li kien qiegħed jikteb id-*Divina Commedia *b'ilsien il-poplu, jiġifieri bit-Taljan, li dik il-ħabta kienu għadhom isejħulu* il volgare *jew l-ilsien ta' l-imsieraħ, bħalma ħafna Maltin sa ftit żmien ilu kienu jsejħu 'l ilsien art twelidna "ilsien tal-qaddejja", ċanfar bil-qawwa kollha lil dawk il-boloh li ħaduha miegħu għax ma kitebx id-*Divina Commedia *bil-Latin, f'dik l-ħabta magħruf mad-dinja kollha bħala lsien il-għorrief. Fost ħwejjeġ oħra dawn il-boloh kienu qalu lil Dante li ma jistax ikun li* il volgare *jasal biex ifisser ħsebijiet għoljin li l-kittieb jista' jilħaqhom bil-Latin biss. U Dante weġibhom li mhux tassew li* il volgare *ma kienx għodda qawwija u sabiħa biżżejjed biex tista' taqta' u tonqox il-ħsebijiet sbieħ, imma kienu huma li ma kellhomx il-ħila, l-għerf u l-għaqal jinqdew bl-għodda tajjeb, u għalhekk bħalma l-ħaddiem, nieqes mis-sengħa, iwaħħal fil-għodda biex ma jeħilx hu bil-ħtija tax-xogħol ħażin, hekk ukoll dawn*

*l-uħud kienu jwaħħlu fil-*volgare *biex ma jeħlux huma bil-ħtija ta' ħsebijiet imfissra ħażin għax mingħajr sengħa. U ż-żmien wera li s-sewwa kien ma' Dante, il-lum l-akbar kolonna tal-ġieh Taljan. U ġara li minn dak iż-żmien 'il hawn ħafna kittieba għorrief u letterati mxew wara l-atar tiegħu u għanew il-Letteratura Taljana b'qari tajjeb u mill-aħjar. Fost dawn insemmu kittieba reliġjużi bħal Santa Katarina ta' Siena* (1347-1378). *Fra Jacopo Passavanti* (?-1357), *San Bernardino da Siena* (1380-?), *biex ma nsemmix magħhom kittieba magħrufa mad-dinja kollha, bħal San Franġisk t'Assisi u Fra Jacopone da Todi li mietu qabel Dante.*

*Mhux fl-Italja biss ġrat din iċ-ċaħda ta' lsien il-poplu, imma sa fl-istess Ingilterra u Franza. Tabilħaqq, f'ħafna artijiet ilsien il-poplu kien mirkub jew mill-ilsien tal-ħakkiema tiegħu jew inkella mill-ilsien ta' art b'koltura akbar. Minn ta' l-ewwel insemmu l-Polonja, il-Gżejjer Faroe u t-Trentino, u minn tat-tieni nsemmu l-istess Russja, fejn flok bir-Russu l-klassi kolta kienet titħaddet bil-Franċiż, u l-Ungerija fejn sal-1825 il-lingwa uffiċjali kienet il-Latin. Bħalma f'dawn il-pajjiżi u f'oħrajn kien issentiment nazzjonali, imħeġġeġ mill-ġieh u l-imħabba ta' art twelidhom, li farrak il-ktajjen tal-jasar barrani, hekk ukoll kien u jibqa' l-ġieh u l-imħabba ta' art twelidna li farrak il-jasar ta' kull ilsien ieħor barrani fil-gżejjer tagħna. Kif jidher minn kitba ta' Mons. A. Mifsud fl-*Archivum Melitense *(Vol. III, March-May, 1918, p. 109), li ġibidli l-attenzjoni għaliha s-sur Ġ. Cassar Pullicino, il-poplu, meta ma kienx ikun imxewwex mill-pulitka, ried u talab il-Malti fil-Ħakma u fil-Knisja. Fl-1555 il-Kunsill Popolari għażel lil Mons. Baldassare Cagliares bħala Isqof għax kien jaf bil-Malti, fil-waqt li l-Kanoniċi u l-Kleru ma ridux li n-neputi ta' l-Isqof Cocco Palmieri jkun magħżul bħala Vigarju ta' Malta għax ma kienx jaf bil-Malti, bħalma fl-1480 u fl-1535 ma ridux li l-Kappillani tal-Kattidral ikunu Sqallin li ma jitħaddtux bil-Malti.*

Ma' ħsieb jixbah lil dak ta' Dante rġajt iltqajt m'ilnix meta dan l-aħħar kont qiegħed naqra silta proża mill-ktieb Los Nombres de Cristo *ta' Fray Luis de Leon* (1527-1591), *magħruf ħafna fil-Letteratura Spanjola. Bħalma Dante kien mit-Taljani ta' żmienu mċanfar għax ma kitebx bil-Latin, hekk ukoll ħafna żmien wara Fray Luis de Leon kien imċanfar minn xi Spanjoli ta' żmienu għax ma kitebx ix-xogħlijiet tiegħu bil-Latin. Kemm*

hu tassew li m'hawn xejn ġdid fid-dinja! Billi dak li wieġeb Fray Luis lill-maqdara tiegħu jgħodd ħafna għal dawk li jmaqdru lill-Malti, sa naqleb b'ilsienna hawnhekk id-difiża tiegħu favur il-Kastiljan, difiża li hu kiteb fid-daħla tat-tielet ktieb ta' l-opra tiegħu li semmejna.

''Lil dawk li jgħidu li ma jaqrawx il-kotba tiegħi għax miktubin bl-Ispanjol (en romance),'' jistqarr dan it-teologu, ''u li kienu jaqrawhom kieku kienu bil-Latin, inweġibhom li l-ebda ġid ma tafhilhom il-lingwa la darba huma jobogħdu kull ma jinkiteb biha waqt li kienu jaqrawh kieku kien miktub b'ilsien ieħor. U ma nafx x'igagħlhom jobogħdu l-ilsien tagħhom daqshekk, il-għaliex dan ma jistħoqqlux, u lanqas huma ma jafu bil-Latin hekk tajjeb li ma jafux iżjed bl-ilsien tagħhom, jafuh ftit kemm jafuh, għaliex kull ftit li jafu minnu huwa ħafna. U dawn huma dawk l-uħud li jgħidu li jiena ma nitkellimx bl-Ispanjol għax ma nitkellmux bla ħsieb u kif ġie ġie, u għaliex il-kliem inqiegħdhom fl-ordni u naħsibhom u nagħtihom il-post li ħaqqhom. Għax jidhrilhom li biex titkellem bl-Ispanjol trid titkellmu kif jitkellmu l-poplu baxx; u ma jafux li mhix ħaġa ta' kulħadd tkun taf titkellem sewwa mingħajr xogħol u għaqal kbir sew f'dak li jingħad kif ukoll kif tfissru, xogħol li wieħed għandu jagħmel biex mill-kliem kollu li ngħidu jagħżel dawk li l-aktar jaqblu, josserva l-ħoss tagħhom u sa xi drabi jgħodd l-ittri, jiżinhom u jqishom u jgħaqqadhom biex dawna jfissru dak li rridu ngħidu mhux biss bid-dieher imma wkoll bl-armonija u bil-ħlewwa. U jekk huma jgħidu li dan l-istil mhux ħobż għal ħalq in-nies ta' skola żgħira, għandhom jifhmu li hekk kif in-nies ta' skola żgħira (los simples) għandhom il-gosti tagħhom hekk ukoll l-għorrief u n-nies serji u n-nies minnhom infishom irżina, ma jinxteħtux sewwa għal xogħol li jsir ħażin u kif ġie ġie; u għandhom jistqarru li aħna għandna nieħdu ħsieb ta' dawn u l-aktar nett fix-xogħlijiet li huma magħmulin għalihom biss bħalma huma dawn il-kotba. U jekk qatt huma jgħidu li din hija ħaġa ġdida, jien nistqarr li hi ġdida u triq mhix miftuħa għal dawk li jiktbu dan l-ilsien, li jiktbuh bil-ħlewwa tar-ritmu u hekk jerfgħuh mit-taħsir li jinsab fih. Jien nixtieq niftaħ din it-triq mhux għaliex għandi rasi hekk merfugħa bija nnifsi li naħseb li nista' nasal biex nagħmel dan bis-setgħat dgħajfa tiegħi, iżda biex dawk li għandhom il-ħila meħtieġa mil-lum il quddiem jitħajru jittrattaw aħjar l-ilsien tagħhom bħalma kittieba għorrief u oraturi ta' l-imgħoddi li x-xogħlijiet tagħhom għadhom

magħrufa wara ħafna sekli, ittrattaw l-ilsna tagħhom; u biex dak li għad jonqos f'ilsienna jagħmlu daqs ilsna aħjar minnu illi fil-fehma tiegħi, hu jgħaddihom f'ħafna ħwejjeġ tajba oħra.''

Fray Luis, bħal San Ċirillu u San Demetrju, li daħħlu bl-għoġba tal-Papa l-Islavoniku fil-Liturġija tal-Knisja, kellu jilqa' t-tmaqdir ta' ħafna min-nies ta' żmienu għalkemm qablu kienu ġà kitbu bl-Ispanjol għall-ġid tar-ruħ Patri Avila u Patri Granada, il-għaliex dawn il-maqdara kienu jaħsbu li l-ebda lsien mhu xieraq għall-kitba tat-teoloġija ħlief il-Latin. U kif qal il-kommentatur tas-silta li semmejt ''hi fehma qadima fi Spanja li lsien art twelidna u la jistħoqq u lanqas jeħtieġ ħsieb u xogħol; Juan de Valdes igerger minn dawk li jħarsu lejn l-Ispanjol bi tmaqdir kbir, u ma jeħdux ħsiebu. U Ambrosio de Morales, fl-1546 kiteb: ''L-ilsien tagħna dejjem baqa' miżmum lura u fqir bħal qabel imħabba t-tmaqdir li n-nies ta' pajjiżna żammewh fih, u ħtija ta' hekk qatt ma ħabbewh jew għenuh'' (1).

Minn dan naraw kemm, xi mitejn sena wara, M. A. Vassalli kellu għax jikteb u jwiddeb li ma tistax il-Knisja f'Malta tlibbes il-Kelma t'Alla dik il-libsa li jistħoqqilha qabel ma jibda t-tagħlim ta' lsien il-poplu. Vassalli, milqut mill-għera ta' qari tajjeb fi żmienu, kiteb li ''A chi non conosce la ragione sembra strano che in un paese dove la Religione Cattolica è tanto antica, ben culta e mantenuta, non vi abbia da essere neppur un libro che tratti di Religione, di Morale, di doveri Cristiani, di altri insegnamenti utili e necessari, come un catechismo, un libro di devozione... Noi non abbiamo tali libri nè si potranno avere se prima non coltiveremo la nostra lingua''. Imħabba dan it-tmaqdir li fih kien jinżamm l-Ilsien Malti ġara li għal ħafna snin il-letteratura reliġjuża tagħna kienet mill-ifqar. Fl-1750 il-Kanonku Għawdxi Gio Pietru Francesco Agius de Soldanis, fit-tieni dissertazzjoni tal-grammatika tiegħu Lingua Punica *(Ruma, 1750) kiteb: ''Conosco molti eccellenti predicatori maltesi i quali, volendo predicare il Vangelo di Cristo, formano e scrivono le prediche in nostra favella, ma dopo la lor morte, per disgrazia dei posteri, ogni fatica non sarebbe possibile il leggerle se non da chi le scrisse.'' U l-lum, li minn dak iż-żmien 'il hawn għaddew mal-mitejn sena, kemm-il prietka bil-Malti nkitbet biex, bħall-prietki ta' Patri Segneri fl-Italja u ta' Bossuet fi Franza u ta' Father Faber fl-In-*

---

(1) **Ramon Menendez Pidal: Antologia De Prosistas Españoles— Tercera Edicion, Argentina, 1943, p. 128.**

gilterra, jibqgħu pulptu ħaj għal ta' warajna? Ftit tabilħaqq, u l-ħtija li l-Kelma miktuba t'Alla ħalliet ħsad hekk ċkejken warajha ġejja minn dawk in-nies li, għar-regħba tal-frugħa jew tas-setgħa, ġrew wara lsien il-barranin u rmew wara daharhom ilsien il-kotra Maltija. Bluha kbira kienet ma tagħrafx li l-Kelma t'Alla miktuba xieraq hija pulptu ħaj għal sa wara mewt il-predikatur, għax kif igħid il-Malti "Il-miktub mhux maħrub", waqt li l-kelma, bħan-nifs tal-ħalq, ittir u tintemm fix-xejn.

Hekk kif għedt li l-Kleru bħala korp ħallielna wirt tassew żgħir tal-Lsien Malti, madankollu, biex inkun għabbart il-kefef tal-miżien tal-ħaqq sewwa, irrid infakkar li mbagħad il-Knisja hawn Malta dejjem inqdiet, u ma setgħetx ma tinqediex, b'ilsien il-poplu sew fit-tagħlim tal-Katekiżmu kif ukoll minn fuq il-pulpti. Tabilħaqq, ħafna mill-kliem li għadna ngħidu fid-Duttrina l-lum ġej mill-Katekiżmu tal-qassis Malti Fco. Wzzino Tagħlim Nisrani *(1752), li sar fuq ieħor bil-Malti* Il-Ktieb tad-Duttrina Nisranija*, stampat Ruma madwar l-1570* (1)*. Ma' dawn insemmu wkoll id-*Duttrina *ta' l-Isqof Labini.*

Għalkemm il-kleru, ħtija ta' l-ambjent u tat-tradizzjonijiet kurjali li ħallew f'Malta l-ekkleżjastiċi Sqallin, bħala korp ma għaddiex ilsien il-poplu 'l quddiem bil-kitba, madankollu ħafna huma dawk il-qassisin li ħadu, u qegħdin jieħdu, sehem mill-akbar fil-bini ta' lsien art twelidna, tibda mill-Kanonku De Soldanis li kien l-ewwel Malti li kiteb l-ewwel grammatka u l-ewwel dizzjunarju ta' lsienna, u tasal sa żmienna, fejn fost kittieba magħrufa nsibu lil Mons. Dun Karm Psaila, il-Professur P. P. Saydon, il-Professur A. Ċuschieri O.C., il-Professur P. Tabone, O.F.M., Revd. Ġ. Delia S.J., Dun Frans Camilleri, Patri Wistin Born O.P., Patri Valentin Barbara O.P., Patri Akkursju Xerri O.F.M., l-ex-Vigarju ta' l-Isqof Mons. Galea u oħrajn.

*Dawn l-ismijiet il-lum iqawwu l-qalb ta' dawk li jixxennqu l-qawwa u l-fidwa ta' lsien art twelidna. Bħal issa għandi quddiemi għadd sabiħ ta' kotba maħruġin mill-*Għaqda ta' Qari Tajjeb, *Għaqda mħeġġa minn qassisin żgħażagħ imtellgħin f'ambjent Malti, mimlijin bil-ħeġġa tat-tagħlim li fiż-żmenijiet imqallba tagħna hu s-sur qawwi li jilqa' l-ħalel tat-tagħlim mgħawweġ li dieħel fil-gżejjer tagħna minn kull naħa. Nifraħ b'din il-ġabra mhux għax f'xi kitba m'hemmx xi tgħid dwar l-għażla tal-kliem*

---

(1) Ara "Tagħrif fuq il-Kitba Maltija," 1924, p. XI.

jew stil, imma għax il-ġabra ta' kotba, li s'issa laħqet mat-300,000 kopja, fetħet it-triq, biex intennu l-ħsieb ta' Fray Luis, għal dawk li għandhom il-ħila u l-istudju biżżejjed biex biż-żmien joħolqu l-klassiċi reliġjużi.

*Lil dawn iż-żgħażagħ kittieba, li x'uħud minnhom nafhom bħala studenti sħabi, oħrajn iżgħar bħala studenti tiegħi jew ħbiebi, ma nistax ma nagħmlilhomx il-qalb biex itemmu sat-tarf tagħha t-triq li fetħu. Jien irrid inħares aktar 'il quddiem, irrid ingħodd għaxra, għoxrin, tletin sena oħra u nitgħaxxaq b'dik li kienet u għadha l-ħolma tiegħi, il-ħsad tal-miżirgħa, l-inwar tassiġar imħawwla fil-Qasam t'Alla. Irrid nitgħaxxaq bil-ġonna li għad iżejnu l-Gżira ta' San Pawl, ġonna ta' klassiċi reliġjużi, għall-faraġ tad-djar Maltin u Għawdxin, kotba tar-ruħ maħruġin minn qalb u moħħ Maltin, jew klassiċi reliġjużi ta' ilsna oħra maqlubin fil-Malti bħalma Patri Valentin Barbara beda jaqleb f'ilsienna l-*Qrariet *ta' Santu Wistin u Preca l-*Kempis. *Nitgħaxxaq b'librerija Maltija li naraha tiżdied quddiem għajnejja mżejna bil-qdusija li xxettlet f'artijiet Kattoliċi, bil-kitbiet ta' Santa Tereża ta' Ġesù u San Juan de la Cruz fi Spanja; il-*Fjuretti *ta' San Franġisk t'Assisi u l-*Mera tal-Penitenza *ta' Fra Jacopo Passavanti fl-Italja, u ħafna oħrajn u oħrajn li għalkemm Alla dawwal id-dinja mudlama bil-qdusija tal-kitba tagħhom, baqgħu mhux magħrufa min-nies tar-rħula tagħna, dawk l-erwieħ twajba li għadhom jimlew il-knejjes mhux nhar ta' Ħadd biss imma ta' kuljum. Min jista' jmaqdarna jekk nixtiequ dan il-ġid kollu lil Malta? U min jista' jraqqad il-ħeġġa tagħna għax qegħdin nifirħu naraw il-kittieba tal-qari tajjeb jifthu wieħed wara l-ieħor il-bibien magħluqa tal-għerf qaddis miktub biex jixtered fost kulħadd, u mela fost il-poplu tagħna wkoll? Għalhekk hu tassew f'waqtu l-ferħ tagħna meta naraw li qiegħda tmur ta' kuljum il-fehma mqarrqa ta' dawk l-uħud li minn għalihom la s-sentiment ikun qaddis ma jimpurtax jekk il-kelma li jitfisser bih tkunx ċerċura jew dendula li flok devozzjoni tqajjem id-daħk, u flok il-qima t-tmaqdir, u hekk tagħti għodda f'idejn l-egħdewwa li jduru fuqna u jgħajruna: "Ara l-Knisja tagħkom kemm tikkuntenta ruħha bil-ftit u kemm hi bierda għat-tagħlim u kemm tfixkel ilsien il-ħaddiem!"*

Ma' dawn iż-żgħażagħ qassisin, żerriegħa ta' ħmiemel ġodda, ma nistgħux ma nfaħħrux lis-Sur Fons Marija Galea u 'l dawk il-kittieba kollha, x'uħud minnhom qassisin ukoll, bħal Pa-

tri Manwel Magri S.J., Dun Xand Cortis, l-Isqof Camilleri ta' Għawdex, Dun Ġużepp Farrugia, Dun Alwiġ Galea, u Dun Mabb Sisner, li meta l-Malti kien għadu mmaqdar u mċewlaħ, ħarġu l-Kotba tal-Mogħdija taż-Żmien, *dik is-sensiela ta' 150 ktieb li tiswa mitqilha deheb, kotba li, kif tafu intom, kienu jxerrdu t-tagħlim it-tajjeb, u b'Malti mill-aħjar fost il-Maltin u l-Għawdxin. Ta' min ifaħħar ukoll lil Patri A. Busuttil S.J., li qed jagħmel mill-aħjar biex ixerred it-tagħlim Nisrani dwar ħaddiema u xogħol u kustjonijiet oħra tal-lum, u hekk jisfa' għall-ħaddiema Maltin li ma jafux b'ilsna oħra, l-imgħallem tat-tagħlim Nisrani. U ma' dawn oħrajn li l-kelma tagħhom tista' tkun iżjed qawwija u aktar żgura minn ħajja twila jekk kemm-il darba tkun maħduma fil-forġa tas-sengħa.*

*Nagħlaq dil-kitba tiegħi billi nħeġġeġ lill-qarrejja tal-Malti jixtru, jaqraw u ma ngħidx iżommu imma jxerrdu l-kotba maħruġin mill-*Għaqda ta' Qari Tajjeb. *B'daqshekk huma jkunu qegħdin jagħmlu propaganda mhux lis-saltna tad-dlamijiet li hi s-saltna tad-dinja, imma lis-saltna tad-dawl li f'kull żmien u f'kull art libbset il-kelma t'Alla, it-tagħlim tas-Sewwa, dik il-libsa li jixirqilha l-isbaħ u l-ifjen, ta' lsien il-poplu miktub sabiħ u qawwi.*